

UDC 130.1

**ANCIENT CHINESE AND ANCIENT GREEK PERCEPTION
OF TEMPORALITY: COMPARATIVE ASPECT
AND CONNECTION WITH MODERNITY**

O. Honcharova

PhD in Philosophy, Doctoral Student in National Pedagogical Dragomanov University,
9, Pyrohova str., Kyiv, 01601, Ukraine
hamisek@ukr.net

The article is devoted to the problem of interpreting the essence of temporal flows in Ancient Chinese and Ancient Greek philosophical traditions. It is emphasized that the sense of the passage of time is the cornerstone of the formation of any civilizational system, because it introduces the production of retrospective and prospective images, on which any prolonged activity is based. The state of human consciousness is seen as a key to the interpretation of temporal transit between modes of the past, present, and future, and the Ancient Chinese and Ancient Greek traditions offer two diametrically different approaches to define this state. The purpose of our research is to compare temporal interpretations in the civilizational systems of Ancient China and Ancient Greece and to determine which elements of them are present in modern temporal orientations in the global world and can serve as a guidelines for their improvement. In this aspect we also proclaim the relevance of our research, its resonance with today's challenges. In the course of our research, we came to the conclusion that the Ancient Chinese tradition emphasizes the intuitive perception of time flows, and this intuition is based on the cyclic patterns of transformations of natural processes, which are based on the circulation of yang and yin energies. The task of a person is to maximally purify consciousness from egocentrism, from trying to occupy a central place in the world system. The Ancient Greek tradition in the opposite way brings the phenomenon of human consciousness on the forefront of temporal interpretations. Temporal interpretation becomes possible and prognostic precisely because human consciousness chooses a certain temporal narrative, plot, logos of the unfolding of events and interprets time on a previously given position. Two methods of orientation in temporal flows, invented in Ancient China and Ancient Greece, can become important guidelines for a modern person who faces new temporal challenges. In particular, these two approaches make it possible to carry out information storage in a different manner, which, in turn, directly affects the orderliness of the temporal flow in human consciousness in the era of groundbreaking technological changes.

Keywords: temporality, past, present, future, Ancient China, Ancient Greece, consciousness, cyclicality, intuition, logic.

ДАВНЬОКИТАЙСЬКЕ ТА ДАВНЬОГРЕЦЬКЕ СПРИЙНЯТТЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АСПЕКТ ТА ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУЧАСНІСТЮ

О. О. Гончарова

Стаття присвячена проблемі інтерпретації сутності темпоральних потоків у давньокитайській та давньогрецькій філософських традиціях. Наголошується, що відчуття плину часу є наріжним каменем формування будь-якої цивілізаційної системи, адже саме воно запроваджує продукування ретроспективних та перспективних образів, на яких ґрунтується будь-яка пролонгована діяльність. Стан людської свідомості вбачається ключовим у питанні інтерпретації часового транзиту між модусами минулого, теперішнього та майбутнього, а давньокитайська та давньогрецька традиції пропонують два діаметрально різні підходи до визначення цього стану. Мета нашого дослідження – порівняти темпоральні інтерпретації в цивілізаційних системах Давнього Китаю та Давньої Греції та визначити, які елементи з них присутні у сучасних темпоральних орієнтаціях в глобальному світі і можуть слугувати орієнтирами для їхнього вдосконалення. У цьому ж ми вбачаємо і актуальність нашого дослідження, його співзвучність з викликами сьогодення. В ході нашого дослідження ми прийшли до висновку, що давньокитайська традиція робить акцент на інтуїтивному сприйнятті часових потоків, причому ця інтуїція спирається на циклічні закономірності трансформацій природних процесів, в основі яких лежать циркуляції енергій ян та інь. Завданням людини, є максимальне очищення свідомості від егоцентризму – від намагання зайняти центральне місце в системі світоустрою. Давньогрецька ж традиція поступово висуває на передній план для трактування темпоральності феномен саме людської свідомості і широкий спектр логічних інтерпретацій тих подій, що розгортаються в часі. Темпоральне тлумачення стає можливим і прогностичним саме тому, що людська свідомість обирає певний часовий наратив, сюжет, логос розгортання подій і тлумачить час, виходячи із даної позиції. Два способи орієнтування у темпоральних потоках, винайдені у Давньому Китаї та Давній Греції, і сьогодні можуть стати важливими орієнтирами для сучасної людини, яка стикається з новими темпоральними викликами. Зокрема, ці два підходи дозволяють на різний манер здійснювати стортинг інформації, який, у свою чергу, безпосередньо впливає на впорядкованість темпорального потоку у людській свідомості в епоху карколомних технологічних змін.

Ключові слова: темпоральність, минуле, теперішнє, майбутнє, Давній Китай, Давня Греція, свідомість, циклічність, інтуїція, логіка.

Темпоральність – або відображення плину часу у людській свідомості – виступає одним з наріжних каменів побудови будь-якої цивілізаційної системи. Уявлення про плин часу і місце людини у цьому потоці визначає широкий спектр різноманітних соціальних практик і в цілому формує відповідний тип світогляду. Можна багато сперечатися з приводу того, що є первинним для цивілізаційної системи – певний тип світогляду як деяка тотальність або характер окремих соціальних практик, які складають цю тотальність, однак очевидним є те, що саме уявлення про час і закономірності його перебігу формують ті абстрактні футурообрази та ретроспективні картини, які дозволяють людині і суспільству в цілому провадити пролонговану діяльність. Ця унікальна здатність, власне, і відрізняє людське існування від тваринного: в першому, побудованому на засадах другої сигнальної нервової системи, є орієнтація на

відкладений ефект від дій, що формується саме завдяки вбудованій темпоральній орієнтації; тваринне ж існування зумовлюється безпосередніми реакціями «тут і зараз», які не передбачають усвідомлення феномену часу і врахування відстрочених дій у власній уяві.

Однак темпоральна орієнтація – тобто орієнтація у плині часу – у кожній цивілізаційній системі має свої особливості. У точних науках ми можемо говорити про задану лінійність часу. Однак у людській свідомості час може відображатися досить самотутньо. Так, існують циклічні, лінійні, дискретні, спіральні та інші темпоральні парадигми. У них час спливає по-різному, а, отже, спостерігаються різні закономірності розгортання подій у ньому. Тут ми, звісно, можемо згадати думки славнозвісних постмодерністів [Przychodzen], які вважають, що реальність – це не більше, ніж наша інтерпретація «тексту» подій. Різноманітність темпоральних орієнтацій пояснюється також і здобутками українських математиків [Kravtsov, Hrechko, Nikitchenko and Prymushko 2022]. Вони вводять таке поняття, як квант часу. Квант часу – це мінімальний проміжок часу, за який свідомість здатна «усвідомити» зміну стану, в якому вона перебуває, або своє ставлення до нього. Тобто квант часу – це одиниця виміру часу, яка має суб'єктивну природу та дозволяє описати зміну сутності свідомості [Kravtsov, Hrechko, Nikitchenko and Prymushko 2022, 25]. Саме тому інколи ми можемо суб'єктивно відчувати, що час «стоїть», «біжить», «рухається по колу» або розпадається на безліч дискретних моментів, між якими ми зовсім не спостерігаємо зв'язку, тощо. Отже, саме стан свідомості зумовлює різноманітні темпоральні моделі та інтерпретації плину часу в індивідуальному та соціальному бутті.

Якщо ж говорити про темпоральні орієнтації в рамках цивілізаційних систем, то вони характеризують цілісне сприйняття та інтерпретацію реальності у цих системах, а також напряму залежать від типу колективної свідомості, який панує у них. Ми обрали для всебічного порівняння давньокитайську та давньогрецьку цивілізаційні системи та відповідний їм тип темпоральності, оскільки саме ці дві цивілізаційні системи виступають родоначальницями так званого «східного» та «західного» світу. За історико-філософською концепцією К. Ясперса [Yaspers 1991], саме Давній Китай та Давня Греція (разом із Давньою Індією) виступають осередками так званого «осьового часу» – періоду історії (800–200 р. до н. е.), коли людство поступово відійшло від суто міфологічного типу світогляду і познайомилося з філософською раціональністю. Ця філософська раціональність була подана у принципово різних світоглядних парадигмах і підходах до тлумачення реальності, однак у різних інтерпретаціях вона намагалася дати відповіді на такі вічні питання, як будова всесвіту, місце у ньому божественних істот та людини, закономірності природних та історичних подій, а також тлумачення темпоральних закономірностей. Ми обрали порівняння цивілізаційних систем Давнього Китаю та Давньої Греції з точки зору підходу до тлумачення плину часу ще й тому, що вони виступають немов дві протилежності, які взаємодоповнюють одна одну. У той же час в сучасному глобальному світі, який не можна назвати тільки «прозахідним» або «просхідним», дві ці вихідні цивілізаційні системи мають бути детально вивчені та проаналізовані, адже багато з сьогоденних темпоральних орієнтацій носять відбиток і мають коріння саме в цих цивілізаційних системах-«прародителях».

Отже, **мета нашого дослідження** – порівняти темпоральні інтерпретації в цивілізаційних системах Давнього Китаю та Давньої Греції та визначити, які елементи з них присутні у сучасних темпоральних орієнтаціях в глобальному світі. У цьому ж ми вбачаємо і **актуальність нашого дослідження**, його співзвучність з викликами сьогодення.

Давньокитайське тлумачення плину часу. Оскільки система китайської філософії потужно ґрунтується на системі міфології, то в цілому для неї характерною є циклічна темпоральна парадигма. Вона, в свою чергу, базується на циклах природи, в яких усе є закономірно виваженим, гармонійним, одночасно різноманітним і передбачуваним. Циклічна темпоральна парадигма означає, що одні часові періоди закономірно змінюються іншими, але згодом все повертається «на кола свої» [Yanshina 1984]. Еталонним прикладом циклічного розуміння плину часу в китайській культурі є культова «Книга перемін» – «І цзін». Вона присвячена закономірностям природних та соціокультурних змін і вбачає цю закономірність у послідовних «міксуваннях» енергій ян та інь (жіночого та чоловічого) в предметах та явищах [Volkova 2011a]. Крім циклічності, запозиченої зі спостережень природних процесів, розуміння темпоральності у давньокитайській культурі, запозичене з міфологічного типу світогляду, базується ще на принципах ретроспективності. Так, у класичній китайській культурі є, по-перше, поклоніння духам предків, які вбачаються не менш реальними, ніж живі люди-їхні нащадки. Предки мають безпосередній вплив на реальність, тому з ними треба вступати у комунікацію, задовбрювати їх, регулярно приносити їм посильні жертвоприношення, здійснювати ритуали [Sidikhmenov 1987]. Оскільки наявна орієнтація на природні цикли і відповідне уявлення і про соціальну темпоральність, то майбутнє видається «вчорашнім минулим», а минуле – «завтрашнім майбутнім». Відтак досвід предків (як і осіб старшого віку) вважається завжди актуальним та цінним; звідси випливає і беззаперечна повага до досвідченої та мудрої старості, до такого уявлення певного «золотого віку» в минулому, коли все було максимально гармонійним та виваженим. Для того, щоб забезпечити стабільність та процвітання Піднебесної, цей «золотий вік» треба тільки сумлінно пригадати і повернутися буквально «назад в майбутнє» [Volkova 2011]. Отже, класична темпоральність Стародавнього Китаю базується на натурфілософській позиції і вбачає в природних циклах певний еталон змін поруч із стабільністю, який люди мають адекватно перенести у свою соціальну дійсність.

Однак ця натурфілософічність у Стародавньому Китаї накладається на дві потужні філософські школи, які, з одного боку, знаходяться в антагоністичній позиції одна до одної; з іншого ж являють собою «дві половинки одного цілого» – раціонально-філософського погляду китайців на проблеми устрою Всесвіту і, зокрема, природи часу. Йдеться, звісно, про філософські школи конфуціанства та даосизму.

Згідно з конфуціанською моделлю, панівним принципом Всесвіту є принцип ієрархії. Згідно з ним кожен елемент Всесвіту має зайняти своє узгоджене місце в системі речей та явищ та підпорядковуватися вищим елементам. На вершині всього знаходить Небо як Верховний Закон, який і має керувати усіма процесами, в тому числі – і процесами темпоральності. Час в конфуціанській традиції, звісно, сприймається циклічно та ретроспективно (оскільки

ця темпоральна модель в цілому є базовою для китайської філософської традиції), однак є нюанс: для часу також властива певна ієрархія, закономірність перебігу певних змін пояснюється саме через цей принцип [Volkova 2011d].

Принципово іншим є погляд на природу часу даосів, які відносилися антагоністично до принципу ієрархії. Так, вони акцентували увагу на двох, на перший погляд, протилежних феноменах – феномені безсмертя та феномені окремої миті. Даоси справді ставили за мету досягти безсмертя, і для цього здійснювали відповідні прописані практики. Однак не менш цінним у їхньому світогляді вбачається повноцінне переживання кожного окремого моменту, кожної окремої події, і в цьому моменті віддзеркалюється вічність. Оскільки головним принципом даоської філософії є принцип недіяння, то справжній даос має пережити цей момент, не привносячи в нього нічого стороннього, свого, він має бути повноцінно у ролі ідеального спостерігача. І якщо йому це вдасться у повній мірі, то тоді він у цьому моменті опосередковано пізнає і вічність [Volkova 2011b].

Такі різні, на перший погляд, філософські традиції Китаю все ж таки мають у своїй основі і спільні елементи. Так, темпоральність представляється нам у вигляді певного континууму. Події перетікають одна в одну не хаотично, а за встановленими циклічними закономірностями, і задача людини так чи інакше полягає не в тому, щоб «вклинюватися» брутально у цей потік своєю волею, а – навпаки – в тому, щоб не нав'язувати свою волю, виступати у ролі або стороннього спостерігача, або актора, який діє за принципом ієрархії. У будь-якому випадку китайська філософія вбачає людину не центром Всесвіту, а його повноправною, але рівною по відношенню до усіх інших акторів частиною. Людина має інтуїтивно осягнути часовий потік, який представляється нам субстанціональним, і якщо за допомогою холістичного принципу свідомості та організмичного ставлення до оточуючого світу їй таки вдасться це зробити, вона отримає певні знання про час і орієнтацію у ньому. Цікаво, що з цієї точки зору людині абсолютно безглуздо і навіть шкідливо «підганяти події», метушитися, намагатися «нав'язати» часу свою волю. Все здійсниться рівно у той момент, коли це буде потрібно, і головне завдання людини – це по можливості настільки звільнити власну свідомість від свого ж волюнтаризму, щоб точно знати, що і коли робити, а що і коли не робити. «Зайві рухи», марні зусилля вносять дисгармонію у світобудову; отже, людина має максимально гармонійно і необтяжливо у неї вписатися, а отже, і у відповідні темпоральні потоки. Звідси притаманна китайській культурі інтровертованість, заглиблення у власний внутрішній світ, який є віддзеркаленням світу зовнішнього, деяка навіть скромність людини. Тут геть відсутня ідея бунту проти часу, вона вдається нам такою ж безглуздою, як боротьба Дон Кіхота та Санчо Панси з вітряками: оскільки час є неодмінним складовим елементом природи і циркуляції енергій як та інь, бунт проти ходи часу – це бунт проти Всесвіту.

Відмітимо також, що циклічна темпоральна парадигма Китаю з його орієнтацією на ретроспекцію є, на нашу думку, поясненням чинною стабільності китайської культури взагалі. Якщо брати за еталон «незмінні» природні цикли і провадити цю модель у соціальну дійсність, то зрозумілим стане, що така соціальна система буде майже незламною, як є незламною і природа (якщо, звісно, не плюндрувати її зовнішніми впливами). Людська свідомість у циклічній

китайській темпоральній парадигмі (згадаємо поняття кванту часу, запровадженого українськими математиками) не виходить за рамки природничої циклічності, натомість всіяко раціонально-філософсько її обґрунтовує, тому китайське суспільство, головні принципи китайської культури, навіть попри навалу глобалізації та відкритого комунікативного простору, залишаються у своєму корінні такими ж монолітними, як і тисячоріччя тому. Слід визнати, що ця стабільність, втім, не зумовлює і стагнацію, оскільки в природі циклічність передбачає рух і закономірне перетікання подій та явищ одне в одне. Саме тому китайська культура провадить і розвиток, але цей розвиток гармонійно вписується у природничі «вічні» ритми. Однак у той же час ми можемо і зазначити, що китайській філософській традиції менш властиве почуття трансценденції – тобто реальності, яка виходить за рамки природних циклів. Навіть поняття «дао», про яке напевно не можна сказати, чим воно є і чим воно не є, не виходить з природних циклів [Егеменев 2003]. Отже, описаний нами світогляд і відповідна йому темпоральна парадигма не передбачають вихід людини за межі її природної заданості. У ній вона є цілком гармонійною, але вона і не підіймається вище за цю заданість. Можна сказати, що ця обумовленість, заданість є «законом стелі» для людини, і в деякій мірі назвати людину істотою, яка користується певними рівнями свободи, ми не можемо.

Сприйняття темпоральності у давньогрецькій філософській традиції.

Коли ми говоримо про сприйняття часу у Давній Греції, тут ми маємо стикнутися з різноманітністю точок зору на цей феномен. По-перше, відзначимо першу відмінність від давньокитайських поглядів на природу часу: якщо давньокитайська філософія спирається на міфологію як на своє підґрунтя, і натурфілософічність у цьому поєднанні відіграє суттєву роль, то давньогрецька філософія зробила суттєвий відрив від міфологічно-натурфілософського розуміння природи часу, від циклічної темпоральної парадигми. Якщо китайці «запустили» «вічний механізм часу» з усіма його закономірностями, які вони підгледіли у природі і перенесли на цей феномен реальності, то давні греки зробили ривок від природи, подарувавши світові перші здогадки про трансцендентність як про можливість вийти з природного кола явищ і подій. Людина вперше наділяється цією здатністю до трансценденції. Однак це автоматично і означає, що вона виходить з кола гармонійної природної даності і обов'язково несе за це відповідальність. Втім, до цієї квінтесенції давньогрецької філософії – до світоглядних систем Платона та Арістотеля, які лягли в основу християнського світобачення та лінійної темпоральної парадигми – був також пройдений шлях через натурфілософію та циклічну темпоральну парадигму.

Міфологічні уявлення про час у Давній Греції. Згідно з цією точкою зору, ми можемо говорити не лише про циклічну темпоральну парадигму, що «підглядається» у природі, але і специфічне злиття вічності і окремих моментів часу. Оскільки в міфології «все пов'язано з усім», предмети та явища знаходяться у безпосередньому взаємозв'язку одне з одним, то, закономірно, всі події відбуваються ніби на одному єдиному тлі, вони не утворюють часовий континуум, в якому відбувається транзит між минулим, теперішнім та сьогоденням. На противагу, минуле кожного разу може перетворитися на теперішнє чи майбутнє і навпаки. Це яскраво простежується у системі міфів Давньої Греції. При спробах зібрати їх воєдино ми побачимо, що деякі сюжетні лінії та вчинки

героїв відбуваються ніби паралельно, накладаються один на одного. Міфологічна вічність представляється як умовний єдиний екран, на якому одночасно відбуваються події, причому з одними і тими самими діючими персонажами [Losev 1977]. Таким чином, ми можемо констатувати, що міфологічний підхід до часу в Давньому Китаї та Давній Греції має свої відмінності. Давньокитайське уявлення про час робить з нього беззаперечний циклічний континуум; давньогрецьке міфологічне уявлення про час робить його скоріше дискретним і вічним одночасно.

Епічні уявлення про час у Давній Греції. Відомо, що давньогрецький епос ґрунтується, звичайно, на міфології, однак він вже акцентує увагу не стільки на паралельній діяльності богів на єдиному екрані вічності, скільки на діяльності героя – смертної людини. Герой у давньогрецькому епосі має визначену місію – він кидає виклик часу, ставить перед собою певні цілі і досягає їх через перепони, саме тому він і є героєм. Яскравими прикладами таких героїв є, звичайно, гомерівські Ахілл та Одісеї [Losev 1977]. Цікавим тут є «накладання» декількох типів темпоральності: з одного боку, це є «міфологічний екран», на якому одночасно діють наративи діяльності давньогрецьких богів; з іншого боку, наявний лінійний темпоральний сюжет діяльності героя, у якого є задана мета. Отже, поступово на перший план виходить людська особистість, певний тип свідомості – свідомість героя, яка конструює часову модель. Тут ми знову бачимо підтвердження думки українських математиків, які досліджують час. Наголосимо тільки, що у давньогрецькій традиції особистість і тип її свідомості починають явно виступати темпорологічними конструкторами, визначають ті закономірності розвитку подій, які очікуються у часі.

Сприйняття часу у давньогрецькій трагедії. У цьому значному сегменті давньогрецької традиції час представляється нам зрозумілим з двох принципово різних точок зору. З одного боку, час представляється як деяка субстанція, яка є абсолютно неупередженою по відношенню до уявлень, вчинків та висновків з них героїв давньогрецької трагедії (і в цьому ми вбачаємо деяку схожість із субстанційністю «китайського» часу). З іншого ж боку, час є невід'ємним від подій, які у ньому відбуваються. Час виступає як беззастережний суддя, який кінець кінцем «розставляє все по полицкам»: злочинці отримують своє покарання, герої отримують свою нагороду. Однак трагічність представляється у тому, що час неможливо приборкати, з ним неможливо домовитися, його плину, його урокам можна тільки підкоритися або ж безрезультативно бунтувати проти них. Тому, наприклад, в трагедіях Есхіла, час представляється як осмислений хід подій, континуум, але не природний, а континуум сенсів. В часі розгортаються сенси і цінності, час невід'ємно пов'язаний з поняттям Правди: якраз для того, щоб наприкінці торжествувала Правда, необхідний час для її розгортання [Eskhil, Sofokl and Evripid 2009 (tr. by Merezhkovskii)]. Закономірно, що саме людина та її свідомість як носій цілей та цінностей виступають часоформуючими елементами (а не задана природна закономірність, як в давньокитайських міфологічних уявленнях та філософських школах). Трагедії ж Софокла мають дещо іншу конотацію. У них час виступає як деяка динамічність подій, час несе в собі зміни, часто карколомні та трагічні; завданням же справжнього героя трагедії є показати і пережити свою повну незворушність перед обличчям часу, залишитись вірним своїм цілям, цінностям

та принципам, попри події, що розгортаються [Eskhil, Sofokl and Evripid 2009 (tr. by Merezhkovskii)]. Отже, тут також присутній нарратив, привнесений людською свідомістю, а саме – непохитність і непорушність проти хаотичної мінливості. Можна також інтерпретувати цей сюжет таким чином, що в трагедіях Софокла Правда полягає в тому, щоб залишитись собою навіть в обставинах карколомних змін, і тому для розгортання цієї Правди про людину час також потрібний. У трагедіях же Евріпіда ми стикаємося з тим, що час сприймається через призму людського страждання через те, що у часі немає нічого постійного, і навіть найпрекрасніші моменти минають. З цього страждання через континуальність часу у людській свідомості є два антагоністичні виходи: повне забуття або пам'ять до смерті. [Eskhil, Sofokl and Evripid 2009 (tr. by Merezhkovskii)] Отже, ми також можемо констатувати, що темпоральність і тут відбивається і зумовлюється особливостями людської свідомості: саме у ній стає можливим «неможливе» – приборкати час. Цікавим є те, що у давньогрецькій традиції субстанційність часу поєднується з його атрибутивністю по відношенню до людської свідомості: час виступає як окремих герой трагедії, як доля, рок, яку, на перший погляд, неможливо приборкати; однак саме у людській свідомості розгортається екзистенційна боротьба з часом, людські цінності, цілі і мотиви дій виступають антагоністично по відношенню до часу і подій, що у ньому розгортаються. У цьому ми бачимо відбиток героїчності у давньогрецькій трагедії. І знаковим є те, що ця героїчність є притаманною саме простим смертним людям, а не вічним богам. Боги також не можуть повністю передбачувати хід подій і впливати на них, вони також знаходяться під вироком долі (що уособлюється у вигляді богинь Мойр, які плетуть долі людей та богів, і домовитися з Мойрами неможливо). Тільки смертна людина у своїй свідомості може кидати у тій чи іншій формі виклик часу з усією його континуальністю та незворотністю.

Сприйняття часу у давньогрецькій філософії. Давньогрецька філософія оперує настільки строкатими і цікавими у своїй самотності інтерпретаціями природи часу, що ми у нашому дослідженні не можемо претендувати на їхнє всебічне охоплення. Окреслимо найбільш еталонні з них. Так, звичайно існували філософи Давньої Греції, які притримувалися циклічної темпоральної парадигми (наприклад, Гесіод, який притримувався ідеї ритмічного повернення, піфагорійці, які вважали, що кожен день має свої числові параметри, а тому теоретично ці числа у Всесвіті можуть повторитися у такій же комбінації, і цей день можна абсолютно ідентично відтворити). Однак ми бачимо тут, що ідея темпорального повторення пережитих моментів не пов'язується з циклами природи, вона має скоріше умоглядний характер, зумовлений абстрактним мисленням людини. У той же час вже впевненіше і впевненіше звучить думка про трансцендентність часу, його вихід за рамки природних процесів. Так, Анаксагор, Архелай, Метродор Хіосський зазначають (і ця точка зору потім набуде свого розповсюдження), що час виник одночасно зі світом, а причина виникнення світу – це вселенський Розум [Losev 1977]. Подібної ж, але більш розвинутої концепції притримувався Арістотель, який зазначав, що «час – це число руху, але вимірює час Душа» [Losev 1977]. Платон також зазначав, що «час – це рухливий образ вічності або Вічного Розуму [Losev 1977]. Про трансцендентний Розум як деміурга, який створив світ, а з ним і час, говорить

і софіст Критій: «Всянне зірками сяйво неба – художнє творіння Час, мудрого зодчого» [Losev 1977]. Про Логос як джерело часу говорив і славнозвісний Геракліт, якого ми огульно знаємо за вислів «Все тече, все змінюється», однак це лише частина його концепції темпоральності; насправді ж Логос забезпечує закономірність розгортання станів буття, а тому у деякому розумінні він є незмінним і трансцендентним до видимої сутності речей та явищ.

Отже, резюмуємо: давньогрецьке уявлення про природу часового континууму є досить строкатим. Воно виходить далеко за рамки циклічної обумовленості природних станів, на яких акцентували увагу давні китайці. Поступово давньогрецька філософська традиція наближається до кристалізації поняття трансцендентного, яке, власне, і породжує собою час. Хоча час виникає одночасно з природним світом і в ньому відбуваються ті самі природні процеси, які спостерігали люди у Давньому Китаї, проте вихідною точкою інтерпретації часових закономірностей виступає саме людська свідомість. Через її призму відбувається тлумачення тих наративів, які розгортаються в часі, і саме людина визначає, яким чином вона буде реагувати на темпоральні виклики (і тут існує не один спосіб такого реагування чи інтерпретації). Отже, карколомна різниця між підходом до розуміння часу у Давньому Китаї та у Давній Греції полягає у тому, що у першому людина повинна максимально гармонійно «вбудуватися» у часовий потік, який є субстанціональним по відношенню до її свідомості. Вона має зайняти не центральне, а своє визначене місце у цьому потоці і максимально ясно його спостерігати для того, щоб вправно у ньому орієнтуватися, не робити зайвих дій. Це суто інтуїтивістська позиція. Можна навіть сказати так, що справжній спостерігач має «просканувати» темпоральне поле і визначити ті часові процеси, той транзит між минулим, теперішнім та майбутнім, який у ньому відбувається (при цьому цей транзит відбувається за циклічною моделлю). Давньогрецька ж інтерпретація природи часу надає визначальну роль людській свідомості та варіантам її дій з часовим континуумом. Людська свідомість отримує право широкої темпоральної інтерпретації, і тому цей підхід до розуміння природи часу можна назвати цілком раціональним (з його поступовим тяжінням до ідеї трансцендентності часу, тобто виходу його далеко з рамок природної циклічної обумовленості, яку трактує надприродна людська свідомість і творцем якої є надприродний Розум).

Давньокитайське та давньогрецьке уявлення про темпоральність та їхній вплив на сучасність. В сучасному світі, просякнутому Інтернет-технологіями та глобальними комунікаціями, темпоральність – тобто відчуття транзиту часу між модусами минулого, теперішнього та майбутнього – здобуває своїх нових конотацій. Ніколи раніше інформаційні потоки не були такими потужними, ніколи раніше людська свідомість не стикалася з таким перенасиченням даними, які вона не встигає повноцінно оброблювати. Тут виникає декілька цікавих уможлиджених спостережень. Згадаємо висновок українських математиків, які запровадили термін «квант часу», що напряму залежить від стану свідомості реципієнта. На перший погляд (і про це говорить наше суб'єктивне відчуття часу, проведеного у різноманітних гаджетах), час «пришвидшується»: наша свідомість стикається з такою кількістю дискретних вражень, які не пов'язуються єдиним наративом, що часто вона не фіксує часовий континуум. Години можуть пролітати, як секунди, якщо ми не контролюємо інформаційний потік. Проте з

іншого боку, у цьому інформаційному потоці, сформованому дискретними враженнями, не оформленими у єдиний наратив, час «немов би стоїть»: у ньому фактично «нічого не відбувається». Отже, попри приділену увагу інформаційним даним, їхній зміст не усвідомлюється глибоко, людська відомість фактично не зазнає змін, вона тільки пасивно приймає дані, не оброблюючи їх, не пропускаючи їх крізь себе. Таким чином, попри насиченість, швидкоплинність часу він виявляється досить «пустою протяжністю».

Цей стан інформаційного шуму є надзвичайно шкідливим для людської психіки і для фіксування нею темпоральності. Вона виявляється переважаною настільки, що втрачає здатність до провадження людиною усвідомлення того, що вона переживає, втрачає здатність до своєрідного творчого «привласнення» собі цього матеріалу. Отже, попри рецепційну завантаженість, свідомість людини залишається незмінною, вона не трансформується під впливом нового матеріалу. Це, у свою чергу, означає своєрідну екзистенційну стагнацію, «застій», а темпорально – «мертвий час», розбитий на дискретні, не пов'язані один з одним моменти. Потужні сервери зберігання цих дискретних даних можна порівняти зі своєрідним ерзацем вічності, вічності, в якій нічого до кінця не зникає, але і не є пов'язаним одне з одним. В результаті людина позбавляється певних футуробразів, її уявлення про час втрачають свою можливу прогностичність, і все її цілковите екзистенційне існування зосереджується на поточному непрогнозованому моменті. У свою чергу, на початку статті ми говорили, що саме образи абстрактного майбутнього та минулого, які дозволяють людині провадити діяльність з пролонгованим ефектом, і визначають ключові особливості суто людського існування, на відміну від існування тваринного, в якому панує цілковита даність.

Для того, щоб повернути людині всебічну схильність до футуробразів та ретроспективних картин її свідомості в інтенсифікованих інформаційних потоках, необхідно повернути їй відчуття темпоральності, тобто транзиту між образами минулого, теперішнього та майбутнього. Зробити це можливо двома прямо протилежними способами – застосовуючи давньокитайську та давньогрецьку моделі темпорального транзиту.

Давньокитайська модель темпоральності означає добровільне підкорення свідомості людини циклічним уявленням про час і зміни у ньому на кшталт природних циклів. Це означає, що людська свідомість не прагне і навіть вважає за шкідливе піднятися вище цих циклів, ставить себе на один щабель з іншими природними істотами та явищами, шукає своє унікальне місце в системі природного колообігу і циркуляції енергій ян та інь. Цей підхід впорядковує темпоральні потоки, спрямовує їх чітко в заданих параметрах і тому сприяє дисципліні накопичених вражень. Людина намагається сприймати час так, що з її дій, вчинків, вражень формується наратив визначеної форми, і в цьому наративі вона чітко орієнтується, якщо очистить свою свідомість від зайвих «шумів». Така темпоральність передбачає багато інтуїтивного відчуття транзиту часу між модусами минулого, теперішнього та майбутнього.

Давньогрецька модель темпоральності, на противагу давньокитайській, надає людській свідомості широко простору для темпоральних інтерпретацій, оскільки керується раціональним принципом побудови темпорологічних припущень, а раціональність, побудована суто на логіці, як відомо, означає

простір для філософської творчості, яка, втім, має і свої наслідки. Обсяг творчої свободи у трактовці природи плину часу означає, що людська свідомість сама має обрати той темпорологічний наратив, ту інтерпретацію часу, яку вона сприймає як найбільш вірогідну, однак вона ж і має притримуватися її до логічного кінця, не припускаючись до огульних «міксувань» або неусвідомленого, пасивного сприйняття. У давньогрецькій традиції людина у своїй свідомості може робити героїчний супротив плину часу, може «загальмовувати» його і пришвидшувати, тобто час в контакт з людською свідомістю втрачає свою однозначну субстанційність, розкладається на акти людської волі. Воля тут стає ключовим елементом. Вона потребує зусиль і виваженої екзистенційної позиції, готовності не ухилитися від заданого логічного наративу. Тому в контексті зв'язку давньогрецької традиції трактування часу з сучасними темпоральними особливостями, для того, щоб не загубитися в інформаційних потоках сьогодні і не втратити суб'єктивне відчуття плину часу, людина має виробити у своїй свідомості раціональне тлумачення природи часу, дотримуватися певного наративу згідно із цим тлумаченням і не спокушатися на відволікаючі увагу інформаційні сигнали, в яких час перетворюється на «мертву протяжність».

Висновки. Отже, резюмуємо: уявлення про темпоральний транзит між модусами минулого, теперішнього та майбутнього у давньокитайській та давньогрецькій традиціях різняться кардинально, однак водночас вони представляють собою умовні «дві половинки одного цілого». Давньокитайська традиція робить акцент на інтуїтивному сприйнятті часових потоків, причому ця інтуїція спирається на циклічні закономірності трансформацій природних процесів, в основі яких лежать циркуляції енергій ян та інь. Отже, завданням людини, зокрема завданням її свідомості, є максимальне очищення від власного еґо, від намагання зайняти центральне місце в системі світоустрою. Навпаки, людина має органічно вписатися в природні темпоральні цикли і зайняти позицію «ідеального спостерігача» для того, щоб вміти при нагоді інтуїтивно «зчитати» інформаційне поле оточуючих її процесів і мати нагоду передбачити наступні події. Давньогрецька ж традиція міфології, епіки, трагедій та філософії поступово висуває на передній план для трактування темпоральності феномен саме людської свідомості і широкий спектр інтерпретації нею тих подій, що розгортаються в часі. Темпоральне тлумачення стає можливим і прогностичним саме тому, що людська свідомість обирає певний часовий наратив, сюжет, логос розгортання подій і тлумачить час, виходячи із зайнятої логічної позиції. Тут велика роль покладається на інтерпретатора темпорологічного «тексту», оскільки одні і ті ж самі події можна трактувати принципово по-різному, виходячи із зайнятої екзистенційно-виваженої позиції людини. Тому давньогрецький підхід до питання моделі темпорального транзиту вимагає від людини значної дисципліни розуму та волі, дотримання беззастережної логіки в умовиводах.

Ці два, на перший погляд, діаметрально різні підходи до темпорологічних тлумачень, викристалізовані у давні часи, і сьогодні зберігають свою актуальність. У сучасному світі, просякнутому інформаційними технологіями, з інтенсифікованими інформаційними потоками, люди часто втрачають відчуття часу, виявляються дезорганізованими у питанні прогностичності подій або принаймні в продукуванні певних ретро- та футуробразів, які організують їхню пролонговану діяльність. Тут варто звернутися і переосмислити

темпорологічний досвід минулих поколінь, хоча вони, звичайно, не стикалися з тими інформаційними та екзистенційними викликами, які приносить за собою сьогодення. Справа в тому, що відчуття часу, темпорологічного транзиту на пряму залежить від стану людської свідомості, від ступені фіксації нею тих подій, які відбуваються, та від рефлексії на ці події. Тому необхідно вкрай уважно досліджувати стан своєї свідомості, фіксувати ті інформаційні потоки, які крізь неї проходять, і займатися всебічним та творчим стортингом інформації, яка має бути впорядкованою, змістовною та наративною. Робити це можна двома шляхами: або інтуїтивним осягненням темпорального поля, як це почали робити давні китайці, вбудовуючи свідомість людини в один ряд з іншими природними об'єктами та явищами; або за «рецептом» давніх греків, які акцентувалися на виробленні логічних темпоральних інтерпретацій, в яких людська свідомість посідає центральне місце. Ці два способи орієнтування у темпоральних потоках, винайдені у Давньому Китаї та Давній Греції, і сьогодні можуть стати важливими орієнтирами для сучасної людини, яка стикається з новими темпоральними викликами в сучасній епосі.

ЛІТЕРАТУРА

Волкова П. Китай 1. История искусств. Лекция для Высших курсов сценаристов и режиссёров. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rhe4SNtIMTs> (дата звернення: 11.11.2022).

Волкова П. Китай 2. История искусств. Лекция для Высших курсов сценаристов и режиссёров. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Q2NHtptg2gE> (дата звернення: 21.11.2022).

Волкова П. Китай 3. История искусств. Лекция для Высших курсов сценаристов и режиссёров. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6kNN9oH1wHM> (дата звернення: 23.11.2022).

Волкова П. Китай 4. История искусств. Лекция для Высших курсов сценаристов и режиссёров. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3Xsf03Mdc7s> (дата звернення: 23.11.2022).

Еремеев В. Е. Время в китайской арифмосемиотике. *Музыка и категория времени: сб. материалов 5 конференции «Григорьевские чтения»*. Москва : АСМ, 2003. С. 67–81.

Кравцов Г.О., Гречко С.М., Нікітченко В.В. Когнітивна алгебраїчна система. *Електронне моделювання*. 2022. Т. 44. № 3. С. 14–30.

Лосев А.Ф. Античная философия истории. Москва : Наука, 1977. 208 с.

Сидихменов В.Я. Китай: страницы прошлого. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987. 448 с.

Эсхил. Софокл. Еврипид. Трагедии / Пер. Д.С. Мережковского ; вступ. ст. и примеч. А.В. Успенской. Москва : Ломоносовъ, 2009. 474 с.

Яншина Э.М. Формирование и развитие древнекитайской мифологии. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. 248 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.

Przychodzen J. Discourses of Postmodernism. Multilingual bibliography. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=ede0c72a51a88afe96a1d137c1235cb23bb34b8d> (дата звернення: 22.11.2022).

REFERENCES

- Eremeyev V. E. (2003), «Vremya v kitayskoy arifmosemiotike. Muzyka i kategoriya vremeni», *Sb. materialov 5 konferentsii «Grigor'yevskiye chteniya»*, ASM, Moscow, pp. 67 – 81. (in Russian)
- Eskhil, Sofokl and Evripid (2009), *Tragedii*, translated by Merezhkovskii D. S.; Lomonosov, Moscow. (in Russian)
- Kravtsov H. O., Hrechko S. M., Nikitchenko V. V. and Prymushko A. M. (2022), «Kohnityvna alhebrayichna systema», *Elektronne modelyuvannya*, Vol. 44, # 3, pp. 14 – 30. (in Ukrainian)
- Losev A.F. (1977), *Antichnaya filosofiya istorii*, Nauka, Moscow. (in Russian)
- Przychodzen J. *Discourses of Postmodernism. Multilingual bibliography*. available at: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=ed0c72a51a88afe96a1d137c1235cb23bb34b8d> (accessed 22.11.22)
- Sidikhmenov V. Ya. (1987), *Kitay: stranitsy proshlogo*, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury izdatel'stva «Nauka», Moscow. (in Russian)
- Volkova P. (2011). *Kitay 1. Istoriya iskusstv. Lektsiya dlya Vysshikh kursov stsensaristov i rezhissërov*. available at: <https://www.youtube.com/watch?v=rhe4SNtIMTs> (accessed 11.11.2022) (in Russian)
- Volkova P. (2011). *Kitay 2. Istoriya iskusstv. Lektsiya dlya Vysshikh kursov stsensaristov i rezhissërov*. available at: <https://www.youtube.com/watch?v=Q2NHtptg2gE> (accessed 21.11.2022) (in Russian)
- Volkova P. (2011). *Kitay 3. Istoriya iskusstv. Lektsiya dlya Vysshikh kursov stsensaristov i rezhissërov*. available at: <https://www.youtube.com/watch?v=6kNN9oH1wHM> (accessed 23.11.2022) (in Russian)
- Volkova P. (2011). *Kitay 4. Istoriya iskusstv. Lektsiya dlya Vysshikh kursov stsensaristov i rezhissërov*. available at: <https://www.youtube.com/watch?v=3Xsf03Mdc7s> (accessed 23.11.2022) (in Russian)
- Yanshina E. M. (1984), *Formirovaniye i razvitiye drevnekitayskoy mifologii*, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury izdatel'stva «Nauka», Moscow. (in Russian)
- Yaspers K. (1991), *Smysl i naznacheniyeye istorii*, Politizdat, Moscow. (in Russian)